

Žaislai kaimo kultūroje

Nijolė Pliuraitė

Straipsnyje aptarti būdingiausi žaislai, kuriuos XIX a. pabaigoje – XX a. viduryje Lietuvos kaime darydavo tėvai mažiems vaikams, o didesni vaikai, dažniausiai piemenukai, pasidarydavo patys. Pagrindinis dėmesys skiriamas garsiniams ir judantiems žaislams, nes jie aptariamuoju laikotarpiu buvo labiausiai paplitę, tačiau iki mūsų dienų beveik neišliko. Aiškinama, koks buvo šių žaislų vaidmuo liaudies kultūroje, kaip juos vertino kaimo žmonės, kaip juose atsispindėjo žmonių gyvenamoji aplinka, užsiėmimai, vaikų gyvenimo būdas. Straipsnyje remiamasi negausiais namų darbo žaislais, saugomais muziejų kolekcijose, arba jų rekonstrukcijomis bei etnografinė medžiaga, kurioje užfiksuota žaislų gamyba, veikimo principai, naudojimo aplinkybės. Žaislų tyrimas atskleidžia namų darbo žaislų įvairovę, jų svarbą vaikų auginimui, fiziniam, dvasiniam ir socialiniam ugdomumui šeimoje ir kaimo bendruomenėje.

Nijolė Pliuraitė, Lietuvos liaudies buities muziejus, Buities, amatų ir verslų skyrius S. Neries 6, LT-56337 Rumšiškės, Kaišiadorių r., el. paštas: npliuraitė@yahoo.co.uk

Straipsnio objektas – namų darbo žaislai, kuriuos specialiai vaikų žaidimams darė tėvai ir patys vaikai. Straipsnio tikslas – išanalizuoti, koks buvo žaislų vaidmuo kaimo gyvenime, kaip jie buvo susiję su tėvų ir vaikų poreikiais, kasdieniais užsiėmimais ir darbais.

Geriau pažinti kiekvienos tautos žaislus padeda jų klasifikacija. Bet ji gali būti įvairi. Rusų etnologai žaislus skirsto pagal medžiagas (Durasov 1986: 8–9). Slovakų tyrinėtoja Eva Pančuhova klasifikuoja pagal žaidimus, vadindama žaislinėmis imitacijomis ir žaidimų priemonėmis (Pančuhova 1988: 156). Žaislų istorikai Vakaruose dėmesį kreipia į funkciją (White 1971: 1–194) arba, pavyzdžiui, į vaikų lytį (Hillier 1965: 11–12). Mūsų klasifikacija paremta žaislo pobūdžiu ir veikimu: jis gali būti garsinis, judantis arba statiškas. Šiam tyrimui pasirinkti garsiniai ir judantys žaislai, turintys skirtingą garso ar judesio išgavimo šaltinį. Ypatingas dėmesys skiriamas šių žaislų gamybos tikslui, būdai, naudojimui, atsižvelgiant į tuo žaislu žaidžiančio vaiko amžių. Pradedama nuo

paprastesnių žaislų, skirtų vaikams iki 5–6 metų, ir baigiama sudėtingesniais, kuriuos darydavo 14–15 metų vaikai.

Straipsnyje analizuojami Liaudies buities (toliau LBM), M. K. Čiurlionio dailės, Lietuvos nacionalinio muziejų žaislų kolekcijų eksponatai, taip pat lietuviški eksponatai, esantys Sankt Peterburgo etnografijos muziejuje. Nuo 1988 metų autorė rinko etnografinę medžiagą visuose Lietuvos regionuose pagal specialiai sudarytą anketą (Pliuraitė 1989: 16). Šiame straipsnyje panaudota medžiaga surinkta Šilutės, Plungės, Šilalės, Klaipėdos, Kretingos, Šalčininkų, Molėtų, Utenos, Pakruojo, Šakių, Varėnos rajonų apylinkėse¹. Papildomai naudotasi Agnietės Ambraziejūtės-Steponaitienės, g. 1890 m., prisiminimais apie kaimo žmonių buitį, kur šalia darbo ir kalendorinių papročių rašoma ir apie vaikų žaislus Žvirgždaičių apylinkėse (Marijampolės r.)², Antano Bielinio, g. 1918 m., surinkta medžiaga apie piemenų buitį ir tautosaką Tverečiaus apylinkėse (Ignalinos r.)³, Valentino Gustainio, g. 1896 m., etnografiniu aprašu apie vaikų žaislus ir žaidimus Griškabūdžio apylinkėse (Šakių r.)⁴, kurie saugomi Liaudies buities muziejaus archyve. Svarbus šaltinis – tarpukariu surinkta Adomo Vitausko, Vlodo Martinkaus, Vincento Vaitiekūno, Juozo Petrulio, Jono Variakojo, Pelikso Bugailišio, Balio Buračo archyvinė medžiaga apie namų darbo žaislus ir jų fonotruaškus Šiaulių „Aušros“ muziejaus archyve (toliau ŠAM)⁵. Taip pat kraštotyrininko Juozo Šliavo užrašai apie piemenų žaislus Žeimelio

¹ Vaikų žaislai Šilutės apylinkių valstiečių šeimoje, LBM, b. 4282, l. 70, Vaikų žaislai ir žaidimai Platelių apylinkėse (Plungės r.) XX a. pradžioje, LBM, b. 9618, l. 45), Vaikų žaislai Upynos amatų muziejuje, LBM, b. 6520, l. 7, Vaikų žaislai Gargždų apylinkėse XX a. pradžioje, LBM, b. 4621, l. 74, Vaikų žaislai Kretingos apylinkėse XX a. pradžioje, LBM, b. 6517, l. 41, Žaislai ir žaidimų priemonės Dieveniškų apylinkėse XX a. pradžioje, LBM, b. 8844, l. 3, Vaikų žaislai Molėtų r. Giedraičių apylinkėse XX a. pradžioje, LBM, b. 6516, l. 35, Vaikų žaislai Utenos r. Kirdeikių apylinkėse XX a. pradžioje, LBM, b. 10051, l. 49, Vaikų žaislai Linkuvos apylinkėse (Pakruojo r.) XX a. pradžioje, LBM, b. 10395, l. 18, Vaikų žaislai Sintautų apylinkėse, Šakių r. XX a. pradžioje, LBM, b. 9036, l. 7, Vaikų žaislai Šakių r. Griškabūdžio apylinkėse XX a. pradžioje, LBM, b. 9614, l. 46, Vaikų žaislai Varėnos r. Marcinkonių apylinkėse XX a. pradžioje, LBM, b. 10396, l. 9, Vaikų žaislai Druskininkų r. Viečiūnų apylinkėse XX a. pradžioje, LBM, b. 10538, l. 16.

² Steponaitienė A. Laiko dulkes nušluosčius, LBM, b. 5732, l. 348.

³ Bielinis A. Piemenavimas Švenčionių apskrityje, Tverečiaus valsčiuje XX a. pradžioje, LBM, b. 4595, l. 96, Sportiniai ir dainuojamieji žaidimai Ignalinos r. XX a. pradžioje, LBM, b. 10098, l. 80.

⁴ Gustainis V. Vaikų žaislai ir žaidimai Zanavykuose, LMB, b. 10262, l. 1–4.

⁵ Vitauskas A. Senovės transportas ir susisiekimasis 1939–1940, ŠAM, b. 54, Martinkus V. Gyvulių ir paukščių ūkis gruodžio mėnuose 1940, ŠAM, b. 49, Vaitiekūnas V., Piemenų muzikos instrumentai Šiaulių ir Joniškio apylinkėse 1936 m., ŠAM, b. 43, Petrulis J., Muzikos instrumentai. Gruodžių valsčius ir kiti kaimai 1940, ŠAM, b. 30.

apylinkėse (Pakruojo r.), saugomi Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyriuje (toliau VUBRS)⁶, ir Motiejaus Pretorijaus knygos „Prūsijos įdomybės arba Prūsijos regykla“ rankraštis, esantis Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyriuje (toliau LMABRS)⁷.

Žaislai ir jų tyrinėjimai

Žaislų istorikai ir tyrėjai įvairiai aiškina žaislus. Dailininkas ir menotyrininkas Nikolajus Bartramas teigė, kad jie yra gyvenimo atspindys, arba veidrodis. Jis labiausiai vertino tuos žaislus, kuriuos vaikas pasidaro pats (Bartram 1912: 1–2). Antropologas Edwardas B. Tyloras manė, kad žaislais tampa ir ilgiausiai išlieka tie daiktai, kuriuos kažkada naudojo suaugusieji. Geriausias pavyzdys, jo nuomone, lankai ir strėlės, kuriais daug šimtmečių žaidžia vaikai (Tailor 1989: 61). Pedagogas ir žaislų istorikas Levas Oršanskis teigė, kad žaislų paskirtį geriausiai atitinka tie daiktai, kurie skatina vaiką „fantazuoti, kurti iliuzijas“ (Oršanskij 1912: 53). Suomų etnologas Pirjo Korkiakangas, tyrinėjęs darbą ir žaidimą vaikų gyvenime, rašė, kad tik laisvalaikio vaikai žaidžia savo malonumui – dėl vidinių priešasčių (Korkiakangas 1990: 86). Lietuvos pedagogai Ona Norušytė ir Bronius Murinas į žaislus žiūrėjo kaip į vaikų fizinio, dvasinio ir socialinio ugdymo priemonę (Norušytė 1934; Murinas 1932). Tarpukariu Lietuvoje žaislus tyrinėjo kraštotyrininkai ir muziejininkai daugiausia dėmesio skirdami namų darbo dirbiniams ir jų gamybai. Pavyzdžiui, B. Buračas plačiausiai aprašė piemenų švilpukus, jų gamybos būdus, garsų skirtumus, naudojimą papročiuose (Buračas 1939a; Buračas 1939b; Buračas 1939c; Buračas 1939d; Buračas 1993; Buračas 1998); A. Vitauskas skyrė dėmesį riedančių, žaislinių transporto priemonių, molinių žaislų gamybos savitumams (Vitauskas 1937a; Vitauskas 1938; Vitauskas 1940a; Vitauskas 1940b); K. Sčesnulevičius detaliai apibūdino įvairius žaislinius ginklus, kuriuos darydavo piemenys (Sčesnulevičius 1938: 368–375).

Apie kaimo žmonių požiūrį į vaikų žaislus

Etnografinių tyrimų duomenimis, XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje Lietuvos valstiečių šeimose vyravo nuomonė, kad žaislų reikia tik mažiems vaikams, todėl tik jiems kartais nupirkdavo ar padarydavo kokį žaisliuką. Didesniems

⁶ Šliavas J. Beržtalio-Lielupės kloniai, VUBRS, f. 152-3, l. 93.

⁷ Pretorius Motiejus. *Deliciae Preussicae oder Preussicae Schaubuhne* 1972– 81 LMABRS, f. 129 N 1338/XIV.

vaikams tėvai jų nedarydavo, nes vyravo nuomonė, kad jie turi patys pasidaryti. Kartais paprašytas kuris nors iš tėvų tik parodydavo ar pamokydavo, kaip kokį žaislą padaryti. Dauguma kaimo žmonių manė, kad vaikui daug svarbiau dirbti, o ne žaisti. Buvo vertinami sudėtingi ir praktiškai naudingi žaislai. Jie rodydavo vaikų gabumus ir meistriškumą. Kaip rašo viename apsakyme Motiejus Valančius, tokie žaislai galėjo padėti tėvams nuspręsti, kuo galėtų jų vaikas būti (Valančius 1992: 79).

Tuo tarpu pirktinių, fabrikinės gamybos žaislų kaime pasitaikydavo labai retai. Dauguma pateikėjų tvirtino, kad jų tėvai neturėjo pinigų žaislams, ir buvo įsitikinę, kad neverta jiems mėtyti pinigų. Kartais jie buvo atvežami iš kelionių, pavyzdžiui, kartu su draudžiama spauda, kurią platindavo knygnešiai (Merkys 1994: 206). V. Gustainis rašo:

„XX a. pradžioje pradėjo į atlaidus ar jomarkus atvežti mažų vaikiškų pučiamų armonikaičių po 5–12 kap. Tokių „prūsinių“ armonikaičių savo vaikams nupirkdavo tėvai, kartais podžiai kaip dovanėlių <...> maždaug tuo pačiu metu atsirado ir guminių sviedinukų <...> kai kas turėjo pirktinę, porcelianinę lėlės galvutę (LBM, b. 10262, l. 1).

Romanas Vasiliauskas, tyrinėjęs darbinio auklėjimo būdus valstiečio šeimoje, nustatė, kad tik pasiturintys valstiečiai nupirkdavo vaikams lauktuvių kokį žaisliuką kaip atpildą arba paskatinimą už gerą darbą (Vasiliauskas 1980: 16). Juos dažniau pirkdavo kaimo amatininkai, turėję daugiau pinigų, nei valstiečiai. Kartais savo vaikams amatininkai padarydavo kokį žaislą. Tačiau tai nebuvo masinė gamyba, nes, kaip teigia pateikėjas Kostas Batavičius, g. 1915 m. Jomantų k. (Kretingos r.), geri meistrai niekada nedarydavo žaislų, nes „ką už juos paimsi – nevertėjo laiko gaišti“ (LBM, b. 9618, l. 20). Be to, kitų nuomone, „nebuvo mados“. Koks ligotas, nevedęs meistras, „senvaikis“ gal padarydavo ir parduodavo kokį žaislą, bet tai nebuvo jo pragyvenimo šaltinis. Daugiau žaislų, ypač medžio drožėjų ir puodžių padarytų, atsirado XX a. ketvirtajame dešimtmetyje, kai sustiprėjo Lietuvos ekonomika, padidėjo žaislų paklausa.

Taigi Lietuvos kaime dominavo namų darbo žaislai. Angelė Vyšniauskaitė rašė: „Vaikų žaidimams ir žaislams XIX a. – XX a. pradžioje valstiečių šeimose mažai teskirta dėmesio. Tiek žaidimuose, tiek žaislų gamyboje beveik išimtinai reikėsi pačių vaikų iniciatyva ir kūrybiniai sugebėjimai“ (Vyšniauskaitė 1964: 461). Vaikai žaisdavo ir žaislus darydavo ten, kur žaisdavo – namuose ir lauke, priklausomai nuo metų laiko. Daugiausia žaislų turėjo piemenukai, nes, daugumos nuomone, vasarą ganant yra daugiausia laiko. A. Bielinis savo prisiminimuose rašo, kad piemenukai žaislus darydavo tada, kai gyvuliai ganykloje suguldavo: „Tas laikas mums, piemenims, irgi būdavo laisvas. Mes daug dainuodavom ir žaisdavom arba kitokius naudingus darbus imdavome daryti:

kašikus pinti, botagus vyti ar šiaip ką peiliu pjaustyti“ (LBM, b. 10098, l. 26). 6–15 metų vaikai turėdavo daugiausia žaislų.

Kaimo vaikų žaislai

Garsiniai žaislai

Garsiniai žaislai skirstomi į saviskambius (barškučiai) ir pučiamuosius (švilpukai). Saviskambiai – tokie žaislai, kai garsą sukelia medžiagos, iš kurių padarytas žaislas.

B a r š k u č i a i. Pirmieji vaikų žaislai. Juos darydavo iš kiaulės pūslės, naminių paukščių (žąsų, vištų, ančių) gerklų, medžio, lipdydavo iš molio. Barškutis iš kiaulės pūslės – populiariausias žaislas kaime. Tai trumpalaikis, nepatvarus ir sezoninis mažesnių vaikų žaislas. Jį darydavo tada, kai skersdavo kiaulę, dažniausiai du kartus per metus – žiemą ir pavasarį. Pūslę išplaudavo, ištrindavo pelenuose, kad būtų plonesnė, įdėdavo saujelę sausų žirnių, pripūsdavo oro, užrišdavo ir išdžiovindavo. Kad džiūtų iš lėto, pakabindavo netoli krosnies. Maži vaikai žaislinę pūslę barškindavo, mėtydavo vieni kitiems kaip sviedinį. Didesni vaikai pririšdavo katinui prie uodegos, o šis išsigandęs bėgiodavo ir visus linksmindavo. Žaisdavo tol, kol pūslė sprogdavo, o taip atsitikdavo gana greitai.

Didesni vaikai iš barškančios pūslės padarydavo muzikinį žaislą – „vaikų skripką“, kurią B. Buračas pamatė Marijampolės apylinkėse. Barškančią pūslę uždėdavo ant lentutės ir pritvirtindavo iš gyvulių žarnų padarytomis stygomis. „Grodavo čyruodami stygas tam tikru brukštu ir mygdami pirštais, panašiai kaip tikru smuiku“ (Buračas 1939b: 165). J. Petrulis aprašė kiek kitoki žaislinį barškala, kurį piemenukai darydavo Šiaulių apskrities Gruzdzlių valsčiuje (ŠAM, b. 30, l. 13). Barškančią pūslę pririšdavo prie įtempto lanko virvutės „apyvaro“ ir ją braukydami barškindavo pūslę, anot J. Petrulio, „tik pasibovijimui, šposų krėtimui“. V. Vaitiekūnas mini tokį patį tarškala „basėdla“ Šiaulių apskrities Joniškio valsčiuje. Piemenukai pūslę išsprausdavo tarp lanko ir virvutės, „brūžekliu trindavo apyvarą ir gaudavo dūzgiančią toną, lydimą žirnių braškėjimo pūsloje“ (ŠAM, b. 43, l. 3). Tokiu instrumentu piemenukai grodavo piemenų kapeloje, sudarytoje iš lūpinės armonikėlės ir beržo tošies.

Barškučiai iš naminių paukščių gerklų buvo labiau paplitę XIX a. pabaigoje, kada valstiečiai augino daugiau žąsų, negu vėlesniais dešimtmečiais. Juos dažniau prisimena pasiturimai gyvenę pateikėjai Žemaitijos ir Aukštaitijos regionų vietovėse. Gerklinį barškutį darydavo taip pat, kaip iš pūslės, tik į jį priberdavo smulkesnių grūdelių ir galus sujungdavo žiedeliu. Iš vienos žąsies

gerklų padarydavo vieną žiedelį. Kiek papjaudavo žąsų, tiek padarydavo gerklinių žiedelių ir iš jų ant siūlo suverdavo grandinėle. Ją išdžiovindavo ir pakabindavo virš lopšio. Kabantis barškutis buvo patvaresnis, todėl ilgiau išlikdavo negu pūslė.

Juozas Šliavas aprašė molinius barškučius „bumbulus“, kuriuos lipdydavo piemenukai Žeimelio apylinkėse (VUBRS, f. 152/3, l. 93). Į rutulio formos barškučio vidų įdėdavo akmenuką, barškutį išdžiovindavo ir ridendavo žeme, kad barškėtų. Moliniai barškučiai greitai subyrėdavo, todėl piemenukai juos dažnai lipdydavo.

Medžio meistrai savo vaikams ar pagal užsakymą droždavo, sunarstydavo iš pagaliukų varpelio formos barškučius. Tokius barškučius gamino žaislų meistrai Šiaurės Rusijoje, Slovakijoje (Pančuhova 1988: 79). M. K. Čiurlionio dailės muziejaus kolekcijoje galima pamatyti iš balanėlių sunarstytus barškučius, rastus Šiaulių ir Kėdainių rajonų apylinkėse (Galaunė 1958: 321). Tačiau tai vieningai gaminiai. Kai kurie žaislų gamintojai XX a. 4–5-ame dešimtmetyje varpelio formos barškučius darydavo iš skardos, tekindavo iš medžio. Lietuviškos naminės pramonės barškučių pavyzdžiai negausūs. Patys gražiausi dievdirbio ir prekybininko Kazio Barzdžiaus iš Plungės barškučiai iš skardos, puošti medinių paukštelių figūrėlėmis, saugomi M. K. Čiurlionio dailės muziejaus kolekcijoje.

Kitaip garsas buvo išgaunamas pučiamaisiais žaislais. Juose garsą sukelia oras, pučiamas į tuščiaavidurį vamzdelį su skylutėmis. Dažniausi tokie žaislai – švilpukai.

Švilpukai. Tai labiausiai su piemenėlių darbu ir gamtine aplinka susiję žaislai. Kaip ir barškučiai, švilpukai savotiški muzikos „instrumentai“ (Apanavičius 1991: 13). Po Antrojo pasaulinio karo namų darbo švilpukus išstūmė fabrikinės gamybos žaislai.

Švilpukai buvo vamzdelio arba figūrėlės formos. Pavasarį ir vasaros pradžioje visoje Lietuvoje piemenukai sukldavo vamzdinius švilpukus iš medžio šakelės, taip pat lipdydavo iš molio, darydavo iš paukščio plunksnos, ruginio šiaudo, nendrės. S. Daukantas apie piemenukų švilpukus rašė: „Vamzdžius iš maukšnos karklų ar blendies padirbę pavasariais, lig žievei neprikepus ir molio pypynes, su kuriomis ožaičius ir éraičius po laukus ganydami tancino“ (Daukantas 1976: 478). Anot J. Petruolio, tai buvo piemenuko atributas:

„Terba per pečius, toj terboj pusryčiai, pietūs. Kitas turėdavo dar kokio sauso medžio drožinėti. Piemuo turėdavo ant šniūriuko užsirišęs ar į kišenę įsidėjęs peilį. Triūba taip pat per pečius perrišta. Seniau piemuo be triūbos – niekas. Vienas su kitu lenktyniaudavo turėti gerą triūbą“ (ŠAM, b. 30, l. 4).

Daugiausia švilpukų, dūdelių, birbynių, lumzdelių piemenukai išsukdavo iš karklo, alksnio, liepos šakelių, ganydami miškuose (1 pav.). Dzūkijos regiono vietovėse, kur augo daug pušų, švilpukus, „švirkšliukus“ išsukdavo iš pušies ūglio. Eiguliai ir skerdžius piemenukus bardavo, kad daug pušelių sugadina. Švilpukus sukdamo pavasarį, po pirmojo griaustinio, kai atšokdavo medžio žievė. Ją padaužydavo peiliu ir, viena ranka prilaikydami, išsukdavo šerdį. Vieną vamzdelio galą užkišdavo, o kitame įstatydavo liežuvėlį ir išpjaudavo U raidės formos garso skylutę. Švilpdami išgaudavo vieną pratisą garsą. Jeigu vamzdelio paviršiuje padarydavo daugiau skylių, pagrodavo nesudėtingą melodiją. B. Buračas rašė: „Anuomet piemenėliui didžiausia gėda būtų buvusi nemokėti groti dūdele, todėl visi piemens šiek tiek sugebėdavo pagroti“ (Buračas 1998: 99). Iš medžio žievės išsukti švilpukai greitai sudžiūdavo, nešvilpdavo. Piemenukai juos drėkindavo arba sukdamo naujus. Kai medžio žievė sukietėdavo, švilpukų sezonas baigdavosi.

Mažesni piemenukai lipdė molinius švilpukus „nusižiūrėję į turgaus kumeliukus“, rašė savo prisiminimuose Agnietė Ambraziejūtė-Steponaitienė (LBM, b. 5732, l. 18). Molinius švilpukus lipdydavo ten, kur rasdavo molio. Vaikams labiausiai tiko šlynas, nes jis džiūdamas mažiau sutrūkinėdavo. Molinius švilpukus piemenukai dažniausiai tik išdžiovindavo. Kartais didesni piemenukai, sekdami puodžiais, švilpukus degdavo: sudėdavo juos į kibirą ar duobę su žarijomis ir ją užkasdavo, tačiau net ir degti moliniai vaikų švilpukai nebuvo patvarūs.

Piemenukai švilpaudavo ir pramogaudami, ir praktiniais tikslais. Pateikėjas Jonas Žukauskas, g. 1908 m. Papušų k. (Pakruojo r.), sakė, kad ganydami miške piemenukai susišvilpaudavo, pranešdavo vienas kitam savo buvimo vietą (LBM, b. 10395, l. 17). Marcinkonių apylinkėse (Varėnos r.) piemenukai švilpaudavo kviesdami šeiminkes gyvulių pasitikti.

1 pav. Piemenukai suka birbynes.
Nuotrauka iš žurnalo „Naujas
žodis“, 1931 m., Nr. 8, p. 1

Judantieji žaislai

Judantys žaislai gali būti inerciniai (ūžės, sukučiai), riedantys (sviediniai, lankai, ratukai), žaislinės transporto priemonės (vežimėliai, paspirtukai, dviratis), žaisliniai ginklai (svaidyklės, šautuvai), vėjo malūnėliai.

Inerciniais laikomi tie žaislai, kurie įsukti juda apie savo ašį. Vienas seniausių inercinių žaislų, su kuriuo kaimo vaikai žaidė iki pat XX a. vidurio, buvo ūžė.

Ū ž é. Ji ne tik juda iš inercijos, bet ir kelia garsą. Ūžės iš kaulo, balanėlės ar sagos vaikai darydavo visoje Lietuvoje. Skirtinguose regionuose šį žaislą įvairiai vadino, tačiau labiausiai buvo akcentuojamas garsas, kurį sukeldavo šis žaislas. Kirdeikių apylinkėse (Utenos r.) ūžę dar vadindavo „vilku“, nes „ūžau-na anas kaip vilkas“ (LBM, b. 10051, l. 18).

Seniausios ūžės darytos iš kiaulės kojos sąnario arba avies blauzdikaulio. Kuršių Nerijos žvejų vaikai padarydavo kaulinį *ūžikilą*, kurį R. Pietsch pavadino „liekana mėsiško valgio, kurią dauguma jaunuolių visuomet kelnių kišenėje nešiodavosi; juo buvo galima valandomis žaisti“ (Pietsch 1982: 107). K. Domaniewska kaulinį *zərbuklį* Vilniaus apylinkėse aptiko XX a. 4-ajame dešimtmetyje (Domaniewska 1937: 52).

Kaimo vaikai šį žaislą darydavo dviem būdais. Vienas – pro dvi skylutes kaulo ar balanėlės centre perverdavo dvigubą lininę virvutę. Tokią ūžę įsukdavo apie savo ašį įtempdami ir atleisdami virvučių galus. Kitas – virvutę pririšus prie balanėlės ar plonos lentutės krašto ir sukant ranka, balanėlė pradėdavo ūžti. Aptariamam laikotarpiu Lietuvos kaime labiau paplitęs pirmasis ūžių tipas, tačiau Rytų Lietuvos regiono vietovėse ilgiau negu kitur ūžės sukdamo ir antroju būdu (Pliuraitė 1991: 321).

Ūžės vaikai sukdamo stengdamiesi, kad jos kuo garsiau ūžtų. Tarpusavyje lenktyniaudavo, kieno ūžė geresnė, kuri garsiau ūžia. Vaikai vieni kitus ūžėmis gąsdindavo. Jei kuris užmigdavo, tai ūžaudami keldavo.

S u k u t i s „ž v i r b l i s“. Žaislinis *žvirblis*, kaip ir ūžė, juda iš inercijos. Rašytiniuose šaltiniuose pirmasis jį apibūdino Mikalojus Katkus, rinkdamas žodžius lietuvių kalbos žodynui. „Žvirblis – standus medgaliukas, siūlu su-trauktas į lankelį, o siūlas susuktas sprudukiuku“ (Katkus 1963: 423). Žaidėjo tikslas – „paleisti žvirblį“. Tai padarydavo, kai mažą balanėlę įsukdavo tarp lankeliu įtemptų siūlų ir pirštu laikydavo, kad ši neišsisuktų. Kai balanėlę stai-ga paleisdavo, ši, išsisukdama iš siūlų, skrisdavo į tolį ir kur nors įsiveldavo, dažniausiai į plaukus. Viečiūnų apylinkėse (Varėnos r.) tokį žaislą dažnai va-dindavo *vilku* (LBM, b. 7566, l. 4).

Žaislinį *žvirblį* dažniau darydavo didesni berniukai ir jaunuoliai, kai norė-davo papokštauti, išgąsdinti, nustebinti, ypač per talkas, kad paerzintų mergai-tes. Kuo stipresnis lankelis, tuo greičiau išsisukdama lėkdavo balanėlė ir tuo

stipriau išiveldavo į plaukus. Pateikėjas Petras Milutis, g. 1907 m. Viečiūnų k. (Varėnos r.), pasakojo, kad išdykėliai „vilką insuka ir paleidžia į vilnų kuodelį, žydui į barzdą“ (LBM, b. 7566, l. 6). Labai dažnai „paleistas žvirblis“ išiveldavo į plaukus taip, kad būdavo sunku jį išimti. Pateikėja Julija Gadeikytė, g. 1902 m. Beržoro k. (Plungės r.), papasakojo, kaip vienai mergaitei *žvirblis* taip susuko plaukus, kad reikėjo juos nukirpti. Mergaitės tėvai padavė skriaudiką į teismą ir bylą laimėjo (LBM, b. 9618, l. 34).

Žaislinį *žvirblį* dažniau prisimena pateikėjai, gimę XX a. pradžioje. Vėlesniais dešimtmečiais šis žaislas nebuvo toks populiarus, nes sukeldavo įvairių nemalonumų, padarydavo žalos. Tačiau mums įdomu, kad kasdieniame gyvenime, laisvalaikiu kaimo vaikai sugalvodavo įvairių, netikėtų pramogų greitai ir lengvai padarydami paprastą žaislą, kuris visus pralinksmindavo.

S u k u t i s „o ž i u k a s“. Labai senas kaimo vaikų žaislas – šokinėjantis *ožiukas* iš žąsies krūtinkaulio. Jis judėdavo iš inercijos kaip užė ar žaislinis *žvirblis*. Buvo populiarus tada, kai kaimuose augino daug žąsų. Daugiausia duomenų apie kaulinį *ožiuką* yra iš šiaurės rytų Aukštaitijos vietovių. Pateikėjas Adolfas Rastenis, g. 1919 m. Degutinių k. (Utenos r.), pasakojo, kad žąsies krūtinkaulio smaigalyje, panašioje į gyvūnėlio galvutę, išgręždavo skylutę ir į ją įstatydavo ragelius, priklijuodavo lininę barzdelę. Prie dviejų užpakalinių kauliukų pririšdavo dvigubą lininį siūlą ir tarp jų įsukdavo pagaliuką. Svarbu, kad pagaliuko ilgis būtų toks, kaip krūtinkaulio. Kaulinį *ožiuką* laikydavo rankoje ir pirštu prilaidydavo pagaliuką, pakištą po krūtinkauliu. Kai jį atleisdavo, pagaliukas išsisukdavo ir apversdavo kaulinį *ožiuką*. Žiūrint iš šalies atrodė, kad *ožiukas* šokinėja. Kuo pagaliuką stipriau įsukdavo, tuo ilgiau jis priversdavo vartytis kaulinį *ožiuką* (LBM, b. 10051, l. 23). Žiemą, kai vaikai, susėdę pirkioje prie stalo ar ant žemės, šokindavo kaulinį *ožiuką*, šis nors trumpam visus linksmai nuteikdavo.

Kitokie buvo riedantys žaislai. Tai ridenami, mėtomi, gaudomi sviediniai, stumdomi lazda bėgant lankai ir ratukai. Jais žaisdami vaikai patys judėdavo.

S v i e d i n i a i. Aptariamam laikotarpiu Lietuvos kaime labiausiai paplitęs sviedinukas, kuriuo žaidė maži vaikai, buvo *pilkė* (lenk. pilka), suvelta iš karvės šerių ar avies vilnos. Iš vienos karvės šerių per 2–3 valandas piemenukai suveldavo obuolio arba kumščio dydžio sviedinuką. Kuo ilgesni šeriai, tuo lengviau veldavosi. Greičiausiai susiveldavo avies vilna. Prisirinkę besišeriančios vilnos, vaikai šlapindavo rankas ir, pridėdami po kuokštelį, sukldavo tarp delnų, kol suveldavo kamuoliuką. Kintų apylinkėse (Šilutės r.) kamuoliuką iš vilnos apmezgdavo vilnoniais siūlais, kad būtų tvirtesnis (LBM, b. 4282, l. 8). Maži vaikai tokį sviedinuką mėtydavo ir gaudydavo, nes jis neatšokdavo. Kol vaikai ganydavo gyvulius, tol iš gyvulių šerių veldavo *pilkes*. Jas mėtydavo ir žaisdavo, kol

pamesdavo. Kuršių Nerijos žvejų vaikai žaisdavo sviediniais *balais*, suraišiotais iš skudurų. Tik pasiturinčių tėvų vaikai turėdavo guminius sviedinukus.

Lankai ir ratukai. Lanką iš lazdyno šakos, pušies, eglės šakos stumdydavo dvišake lazda arba įstatydavo ant ašelės. Tokį žaislą nesunkiai pasidarydavo ir didesni, ir mažesni berniukai (2 pav.). Šakos galus nusmailindavo ir sutvirtindavo medžio žieve, virvutėmis, sukaldavo vinutėmis.

Stumdydami šiuos žaislus vaikai imituodavo riedantį transportą. Jie lazda stumdydavo ir nenaudojamos statinės lanką, taip pat rato stebulės geležinį lankelį. Berniukams visada labiau patikdavo geležiniai lankai, kuriuos jie išlenkdavo iš vielos ir ridendavo vielinėmis lazdomis. Metaliniai lankai barškėdavo lyg tikri vežimo ratai. Lengviau riedėdavo toks lankelis, kurio vidinėje dalyje įstatydavo lazda ant ašelės. Tokį lanką Dieveniškėse (Šalčininkų r.) vadino *drezinka* (Pliuraitė 1991: 335). Tuo tarpu lazda stumiamą ratuką Žemaitijoje vadino *tačka* (sl. karutis). Ratuką padarydavo iš apvalaus medžio nuopjovos, prie jo ant ašelės pritvirtindavo arba prikaldavo lazda ir stumdydami bėgiodavo. Lankus ir ratukus vaikai ridendavo kaimo gatvėje. Laukuose išmintuose takeliuose, kur daugiau posūkių, sunkiau tokius žaislus stumdyti.

Kiekvienas vaikas norėjo turėti geresnį lanką, kad galėtų tarpusavyje lenktyniauti. A. Bielinis apie tai savo prisiminimuose rašo: „Kas įgusdavo, tas galė-

2 pav. Berniukas stumia lanką. K. Poškos sodyba, Lembo k., Kvėdarnos vls., Tauragės aps. ŠAM, neg. Nr. 4660. S. Vaitkaus nuotrauka, 1939 m.

davo ir ilgą kelią varyti ir jo lankelis gražiai tiesiai riedėdavo. Kam varant lankelis dažnai išvirsdavo, tam buvo gėda, kad nemoka jo valdyti“ (LBM, b. 10098, l. 4).

Sviediniai, lankai, ratukai – tai paprasti, tačiau labai mėgstami kaimo vaikų (ir berniukų, ir mergaičių) žaislai. Jie buvo svarbūs ir patrauklūs, nes skatino vaikus judėti ir stiprėti fiziškai. Tuo tarpu žaislinėmis transporto priemonėmis, kurios dažniausiai vaizduodavo riedantį transportą, vaikai buvo vežiojami arba patys važinėdavosi.

V e ž i m ė l i a i. Mažiems vaikams vežioti tėvas, didesni vaikai ir net motina darydavo vežimukus ir įvairius ratukus ant dviejų ar keturių mažyčių ratų. Žemaitijoje dažniau negu kitur vaikus vežiodavo dviračiuose ratukuose *tačkose*. Anot A. Vitausko, jos buvo daromos taip: nuo apvalaus medžio nupjau-davo du ratukus, užmaudavo ant ašelės ir per ją prakišdavo dvišakę lazda. Ant lazdos galų uždėdavo ir pritvirtindavo ar pririšdavo nereikalingą krepšį be lanko arba medinę dėžutę. Į krepšio ar dėžutės vidų įklodavo šiaudų, skudurų ar šieno. Vaiką išodindavo į *tačką* ir vežiodavo stumdami lazda (ŠAM, b. 54, l. 52). Tačiau dažniausiai mažus vaikus veždavo su vežimėliais ant keturių ratukų. Po du ratukus užmaudavo ant ašelių, ant viršaus uždėdavo iš lentelių sukaltą dėžutę arba iš vytelių nupintą krepšį, nenaudojamą lopšį. Su tokiais ratukais vasarą tėvai veždavosi mažus vaikus kartu su savim į darbą, juos vežiodavo žaisdami ir didesni vaikai. A. Bielinis tokius žaidimus vadina „šeimyniniais žaidimais“, o mažų vaikų ratukus – *kalmagėlėm* (sl. kalimaga):

„Jei dvi ar trys šeimos suvažiuodavo su kalmagėlėmis veždami mažesnius vaikus, sutardavo eiti lenktynių, patys traukdami kalmagėles. Per tokias lenktynes paaiškėdavo geresnis kalmagėlių padirbimas, nes tokias būdavo lengviau vežti“ (LBM, b. 10098, l. 35).

P a s p i r t u k a i. XX a. pradžioje visoje Lietuvoje kaimo vaikai važinėdavo dviračiais arba triračiais ratukais, paspirtukais, kuriuos vairuodavo lazda ir pasispirdami važiuodavo. Didesni berniukai tokius ratukus padarydavo nesunkiai. Ratuką užmaudavo ant ašelės ir įstatydavo į dvišakės lazdos galą. Ant tokio ratuko uždėdavo lentutę, joje išgręždavo kiaurymę ir įstatydavo ratuką su lazda. Atvirkščioje lentutės pusėje įstatydavo dar vieną ar du ratukus. A. Bielinis rašo: „Dviračiais skreciniais vežimėliais ir triračiais vaikai daugiausia važinėdavo kur nedidelėn palabėn (tarm. pakalnė, nuokalnė), nuo nedidelio kalniuko <...> taip važinėdami vaikai bėgiodavo ne tik salos ulyčioje, bet keliūtėm nuvažiuodavo ir į laukus, kur tėvai dirbdavo“ (LBM, b. 10098, l. 5).

Didžiausia kiekvieno kaimo vaiko svajonė buvo turėti dviratį. Kaime visada atsirasdavo vienas kitas sumanesnis, meistrauti linkęs 10–14 metų berniukas, kuris, nusižiūrėjęs į tikrą dviratį, panašiai padarydavo medinį. Pasitaikydavo

labai meistriškai padarytų medinių dviračių, kuriais buvo galima pavažiuoti. Tai liudija Šiaulių „Aušros“ muziejaus fototekoje saugomos fotonuotraukos, kuriose matome berniukus su mediniais dviračiais.

Žaislines transporto priemonės padarydavo greitai ir paprastai. Jos buvo nepatvarios, greitai lūždavo, vaikai jas taisydavo, bet vasarą tai buvo patys geriausi žaislai judriems kaimo vaikams. Berniukų mėgstami ir žaisliniai ginklai. Tai svaidyklės, laidynės, lankai, lankiniai šautuvai, kuriais buvo svaidomi akmenukai ir strėlės, šautuvais buvo šaudoma medinėmis, bulvinėmis, žirninėmis kulkomis.

L a i d y n ė. Jas piemenukai darydavo visoje Lietuvoje. Pati paprasčiausia laidynė – iš pusiau sulenktos botago virvutės, kurią aprašė kraštotyrininkė Elvyra Dulaitienė (Dulaitienė 1958: 441). V. Martinkus aprašė įvairias laidynes iš pagaliukų, lininių virvučių, kokias piemenukai darydavo Šiaulių apskrities Gruzdžių valsčiuje. Jis teigė, kad „piemenys ganant bandą viršinių laikais – kerdžių gadynėj, prasimanydavę pramogos dėlei įvairiausių žaidimų kaip tai: palaidynės iš virvelių ir lazdu“ (ŠAM, b. 49, l. 12).

Medinės laidynės pagaliuko galą įskeldavo, įdėdavo akmenuką ir viena ranka išsviesdavo į tolį. Laidynę iš virvučių sulenkėdavo pusiau, per vidurį, padarydavo kilpelę akmenukui įdėti. Laidynę stipriai įsukdavo virš galvos. Kai vieną virvutės galą staiga paleisdavo, akmenukas skriedavo į tolį (Pliuraitė 1996: 248). Iš virvelinės laidynės akmenukas nulėkdavo toliau negu iš medinės.

Berniukai svaidydavo akmenukus susirinkę į būrį. Lenktyniaudavo, kuris toliau nusvies, taikydavo į taikinį, į medį, kelmą, kartais į paukštelį. Laidynes darydavo vieni kitiems, mainydavo. Kiekvienas norėjo turėti geresnę laidynę, kad toliau nusviestų, būtų pirmas. Tėvai drausdavo akmenukus svaidyti, kad nesusižeistų. Kartais skirtingų kaimų piemenukai susipykdavo ir laidynėmis sprendavo tarpusavio konfliktą. J. Petrulis rašė:

„Laidydavo iš virvintų, juostų, perskeltų lazdelių akmenukais <...> tačiau dažnai tokie apsimėtymai iš virvintų baigdavosi suėjimu prie kurios nors pusės sukurtos ugnies; suėję į bendrą būrį piemenys nebesikoliodavo, bet apžiūrėdavo vieni kitų botagus, lumzdelius, dūdeles bei birbynes ir tuo būdu užsi-megzdavo bendradarbiavimas“ (ŠAM, b. 52, l. 2).

L a n k a s. Visi piemenukai mokėdavo iš lazdyno šakos pasidaryti lankus, iš kurių laidydavo strėles. Didesni piemenukai labiau vertino lankinį šautuvą, kurio prototipas – arbaletas, naudotas Lietuvoje nuo XIV a. (Holubovičiai 1941: 664). Neolito laikotarpio Šventosios gyvenvietėje rasti lankai, kaip teigia archeologė Rimutė Rimantienė, padaryti iš lazdyno taip, kaip juos daro vaikai (Rimantienė 1995: 45).

Etnografinių tyrimų duomenimis, XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje lankinius šautuvus, vadintus *saidokais*, *svilksnomis*, *strielbomis*, *muškietomis*, pieme-

nukai darydavo visoje Lietuvoje. Žaislinį ginklą sudaro buožė ir lankas. Buožės paviršiuje – griovelis strėlei įstatyti ir gaidukas, ant kurio įtempama lanko templė. Pastaroji išsviesdavo strėlę paspaudus gaiduką. Muziejų kolekcijose pats seniausias lankinis šautuvas rastas Pabradės apylinkėse (Švenčionių r.) XIX a. pabaigoje. Sankt Peterburgo etnografijos muziejuje galima pamatyti lankinį šautuvą *strielbelę*, atvežtą iš Marcinkonių k. (Varėnos vls.) 1909 metais. Žaislinio ginklo paviršiuje rašalu, ranka užrašyta „Prano Meszkinio“. A. Bielinis rašo, kad piemenukai norėdavo turėti tokį lankinį šautuvą, kuris būtų panašus į kareivišką, nes „toks šautuvas mums buvo įdomesnis, ir mes dažniau su tokiais šautuvais eidavom į laukus ar pamiškes, atseit medžioti, leisdami strėles daugiau į aukštį“ (LBM, b. 10098, l. 34).

Iš lankinių šautuvų piemenukai šaudydavo į taikinį, nupieštą popieriuje, pakabintą ant medžio kamieno, ūkinio pastato sienos. Lenktyniaudavo, kieno strėlė toliau nuskris. Jeigu taikydavo į taikinį, įkaldavo į strėlės galą vinutę, kad paliktų žymę. Pateikėjas Justinas Jonušas, g. 1926 m. Godelių k. (Plungės r.) teigė, kad, šaudydami iš lankinių šautuvų, niekada netaikydavo į žmogų (LBM, b. 9039, l. 8).

Lankinį šautuvą sugebėjo padaryti ne kiekvienas piemenukas, todėl jie buvo daromi vienas kitam už tai kuo nors atsilyginant. Juos vertino ir saugojo. Kiekvienas norėjo savo šautuvą turėti, rungtyniavo, kieno geresnis. Tėvai, priešingai, šių žaislų dažniausiai nemėgo, drausdavo vaikams daryti ir šaudyti. Piemenukai juos nuo tėvų slėpdavo. Pasitaikydavo, kad šaudydami iš lankų susižeisdavo, kartais ir labai stipriai.

Š a u t u v a i. Juos darydavo iš medžio šakelės, paukščio plunksnos. Dzūkijoje šautuvus *muškietas*, *strielbas* išsukdavo pavasarį iš vienerių metų pušies ūglio. Iš pušies šakelės išsuktą šautuvą *muškietą* rekonstravo pateikėjas Jonas Gaidys, g. 1925 m. Musteikos k. (Varėnos r.). Jį sudaro pušinis vamzdelis, kadaginis stūmoklis *stampelis*, medinės kulkos, išsuktos iš pušelės šerdies. Žaislinės *strielbos* vamzdelį išsukdavo iš 5–6 metų pušelės priešpaskutinio ūglio. Jį nupjaudavo arba palenkavo ir rankomis išsukdavo šerdį. Pušelės šerdis lengviau išsisukdavo, kai vienas vaikas medelį prilaidavo, o kitas sukdamo. Kadaginio pagaliuko galą apsukdavo pakulomis arba siūlais ir įstatydavo į vamzdelį, o į kitą vamzdelio galą įkišdavo dvi medines kulkas. Stūmoklio galą sudrėkindavo, kad lengviau slystų vamzdelio viduje, ir tol stumdydavo, kol suspaustas oras iššaudavo kulką (LBM, b. 10396, l. 5).

Iš žaislinių šautuvų šaudydavo į toli, į taikinį, lenktyniaudavo, kieno kulka toliau nuskries. Stūmokliniai šautuvai piemenukams buvo patrauklūs, nes išlėkdama kulka garsiai pokštelėdavo, pasigirsdavo lyg tikro šautuvo šūvis. Jeigu kaime augindavo žąsis, stūmoklinius šautuvus darydavo iš žąsies sparno

plunksnos, o šaudydavo bulvinėmis kulkomis. Geriausiai šį žaislą apibūdino rašytojas Pranas Mašiotas savo vaikystės *prisiminimuos*:

„Tai buvo abiem galais kiauras vamzdelis. Vieną galą pasmeigi į bulvę ir pasuki į šoną – vamzdelis užsikemša bulvės griežinėliu. Tą griežinėli nustumti tam tikru stūmokliu į kitą galą ir vėl pirmuoju galu skverbi į bulvę. Kai antrąjį griežinėli stumteli į vamzdelį, tai pirmasis pykštelėjęs išlekia“ (Mašiotas 1993: 32).

Iššovus kulka, pasigirsdavo stiprus garsas, ir bulvinės kulkos lėkdavo 10–15 metrų. Žaislinis ginklas buvo nepavoingas, todėl iš jo šaudydavo ne tik lauke, bet ir patalpoje, į taikinį, vienas į kitą.

Su lankais ir šautuvais piemenukai žaisdavo ir kariškus žaidimus. A. Vaitauskas viename savo straipsnyje rašė, kad šiuose žaisluose atsispindi karai ir pasakojimai apie juos (Vaitauskas 1937b: 132). Tačiau kariški žaidimai buvo epizodiniai, vaikus labiau domino rungtyniavimas. Visiškai kitokie, bet taip pat sudėtingi žaislai buvo vėjo malūnėliai. Tai vėjo įsukami žaislai.

Vėjo malūnėliai. XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje Lietuvos kaime buvo populiarūs vėjo malūnėliai, kuriuos darydavo didesni, meistrauti linę berniukai. Šiuos žaislus paminėjo Motiejus Pretorijus, teigdamas, kad jie „iš vokiečių tautos kilo ir pasklido į kitas tautas“ (LMABRS, f. 129, b. 1338/14, l. 1867). Kunigas Petras Gomalevskis knygelėje, išleistoje 1853 metais, vaizdingai papasakojo, kaip motinos naudodavo žaislinį malūnėlį mažų vaikų priežiūrai:

„Kad jau saulė leisties pradėjo, tad Onikė, bijodamos, idant kur nepaklystų, skubinose namol ir, kada prisiartino prie savo sodos, pamatė patvoryj padėtą mažą vaiką, vystyklusose suvystytą, kurį motina paliko, idant galėtų geresniai gyvulus ing daržą suvarinėti, o palikdama pakabino ant galvos kūdikio melnyčikę iš lentikių padirbtą dėl zabovos, bet kada vakarą vėjas nustojo, tad ir melnyčikė sukties nustojo, todėl vaikas labai verkdamas šaukė“ (Gomalevskis 1982: 207).

Vėjo malūnėlis galėjo būti laikomas rankoje ar iškeliamas ant karties virš tvarto arba svirno kraigo, pritvirtinamas prie tvoros. Pastarieji malūnėliai turėjo „uodegą“ – vėjarodę, rodančią vėjo kryptį.

Mažus malūnėlius – sparnelius ant lazdelės vaikai laikydavo rankoje ir bėgiodavo „gaudydami vėją“. Malūnėliai ant karties buvo trijų tipų: su vėjarode ir tarškynėmis, su judančiomis figūrėlėmis, žmogaus pavidalo. Kuo ilgesnė kartis, tuo geriau malūnėlis gaudydavo vėją.

Labiausiai paplitę visoje Lietuvoje buvo malūnėliai su vėjarode. Malūnėlių su garsiniais signalais daugiausia aptikta Aukštaitijoje. Linkuvos apylinkėse (Pakruojo r.) darydavo malūnėlį su tarškyne (LBM, b. 10395, l. 14). Medinius

sparnelius įstatydavo į rėmą su krumpliaračiu ir balana, prie *uodegos* pritvirtindavo medinius barškučius. Sparneliams sukantis kildavo daug triukšmo. Iš Pasvalio apylinkių kilęs Petras Rimkūnas viename apsakyme aprašė, koki didžiulį išpūdį kaimo vaikams darė tarškiantis malūnėlis (Rimkūnas 1994: 133).

Malūnėliai su judančiomis figūrėlėmis dažniausiai vaizduodavo lentpjovius ir lentų pjovimą. Pateikėjas Antanas Lopata, g. 1906 m. Mockupių k. (Šakių r.), rekonstravo malūnėlį: jį sujungė su dviem mediniais pjovėjais „dielininkais“ ir ant rėmo pastatė dar vieną medinį žmogeliuką, kurio rankos lyg malūno sparnai sukdavosi pučiant vėjui (LBM, b. 9036, l. 1). Pateikėja Julija Gadeikytė, g. 1902 m., gyvenusi Beržoro k. (Plungės r.), tvirtino, kad jų apylinkėse „melynčėlės su dročiumi“ buvo labai populiarios prieš Pirmąjį pasaulinį karą (LBM, b. 9618, l. 33). Dirbančių žmogeliukų figūrėlės dažniausiai būdavo apibendrintos. Anot pateikėjo Jono Brazdeikio, g. 1907 m. Notėnų k. (Skuodo r.), „bykokių balvočių, by tik jud“ (Pliuraitė 1999: 436). Kartais būdavo prijungiami ne viena, o keliolika judančių figūrėlių prie medinių sparnelių, o tam padaryti reikėjo gabių vaikų. Tokie „meistrai“ buvo žinomi plačioje apylinkėje.

Žmogaus pavidalo malūnėliai vaizduodavo žmogų, kurio rankos, pučiant vėjui, sukdavosi lyg malūno sparnai. Seniausias mums žinomas toks žaislas buvo eksponuotas Didžiojoje Vilniaus liaudies meno parodoje 1913 metais (Gira 1913: 796). Žurnale „Šaltinis“ buvo išspausdinta malūnėlio nuotrauka su užrašu: „Žemaičių vaikų darbo vokietytis, statomas prieš vėją blaškytis rankomis“. Galima būtų prisiminti pateikėjo Justino Jonušo, g. 1926 m. Godelių k. (Plungės r.), pasakojimą, kad *vokiečiu* vadindavo žaislinę lazdelę, kurios paviršiuje tik paryškindavo žmogaus veido bruožus. Anot pateikėjo, *vokietytis* ir velnias reiškė tą patį (Pliuraitė 1999: 429; Anglickienė 2000: 26). Šakių rajone ant karties iškeltą žmogaus pavidalo malūnėlį vadino *aitvaru*. Pateikėjas Vincas Gabartas, g. 1909 m. Ežeriūkų k. (Šakių r.), sakė, kad aitvaras – tai būtybė, kuri neša žmonėms turtus (LBM, b. 9614, l. 46). Minėtame Antano Lopatos malūnėlyje su judančiomis figūrėlėmis taip pat pavaizduotas aitvaras – medinis žmogeliukas, kurio rankas suka vėjas. V. Gabartas pasakojo, kad medinį aitvarą išdroždavo kaip kas mokėdavo, nes svarbiausia, „kad gražiai sukiotųsi“. Vėlesniais XX a. dešimtmečiais žmogaus atvaizdas malūnėliuose igijo realistinių bruožų. Pateikėjas Klemensas Lovčikas, g. 1936 m., rekonstravo malūnėlį *Jonį*, koki buvo matęs savo vaikystėje Upynos apylinkėse (Šilalės r.). *Jonis* vaizduodavo jauną vaikiną su skrybėle, kurio figūrėlė nudažyta su realistiškai paryškintais veido bruožais ir rūbų kontūrais (LBM, b. 6520, l. 1). Jau minėtas Jonas Žukauskas iš Linkuvos apie 1930 metus droždavo malūnėlį – *kareivį*, kurį pirmą kartą pamatė tarnaudamas kariuomenėje Klaipėdoje. *Kareivio* veido bruožus paryškindavo abiejose galvos pusėse, pavaizduodavo kareivišką kepurę, švarko, sagų

kontūrus, nudažydavo. Kaip žiūrėtum, visada atrodė, kad *kareivis* atsisukęs. Žmonių prašomas J. Žukauskas padarė daug tokių malūnėlių ir jais papuošė ne vieną sodybą Linkuvos apylinkėse (LBM, b. 10395, l. 14).

Malūnėlių su judančiomis figūrėlėmis ir žmogaus pavidalo malūnėlių dažniau aptinkama Žemaitijoje ir Suvalkijoje. Manoma, kad pirmieji juos pradėjo daryti žaislų gamintojai Vokietijoje, o iš ten jie plito į kitus kraštus (Bridgewater 1990: 6). Malūnėliai su judančiomis figūrėlėmis suteikė daugiausia galimybių jų gamintojų fantazijai ir išradingumui atsiskleisti. Dažniausiai tai būdavo paprasti, nedažyti, tačiau įdomūs, visus džiuginantys vaikų žaislai. Juos Lietuvos kaime labiausiai vertino ne tik todėl, kad rodydavo vėjo kryptį, baidydavo nepageidaujamus paukščius ir kurmius ar nuramindavo mažą vaiką, bet ir todėl, kad buvo įdomūs dirbiniai ir puošdavo sodybą.

Baigiamosios mintys

Lietuvos kaime iki XX a. vidurio dominavo namų darbo žaislai. Lietuvoje jie išliko ilgiau nei kituose Europos kraštuose, pavyzdžiui, Rusijoje ar Vakarų Europos šalyse (Gaus 1989: 61; Fraser 1966:10) dėl natūralaus ūkio, silpnų prekinų-ekonominių santykių. Pirktiniai žaislai anksčiau negu kitur Lietuvoje pasirodė Suvalkijoje ir Žemaitijoje. Vaikai jų turėjo labai mažai, todėl juos brangino ir saugojo.

Populiariausi namų darbo buvo nuo senų laikų žinomi įvairūs garsiniai ir judantys žaislai. Kaimo žmonės labiau vertino tuos žaislus, kurie ne tik padėjo auginti mažus vaikus, bet ir teikė praktinę naudą ar puošdavo aplinką, kaip, pavyzdžiui, malūnėliai, taip pat tuos, kurie ugdė vaikų darbinius įgūdžius, meistriškumą. Patys vaikai pasirinkdavo žaislus pagal savo poreikius, kad praskaidrintų dažnai sunkias, monotoniškas darbo dienas. Dauguma jų darbo žaislų buvo dinamiški, skirti pramogauti ir linksmintis.

Gaminti žaislus vaikai mokėsi vieni iš kitų, iš tėvų arba kopijavo pirktinius žaislus. Kuo daugiau šeimoje būdavo vaikų, tuo daugiau jie pasidarydavo ir turėdavo žaislų. Daugiau žaislų turėjo ir tie kaimo vaikai, kurie kartu ganė gyvulius, – piemenukai. Dauguma namų darbo žaislų buvo paprastai padaromi ir nepatvarūs, todėl kaskart tekdavo daryti naujus. Dauguma vaikų iš vaikystės jau mokėjo pasidaryti barškučius, švilpukus, sukučius, o sudėtingesnius žaislus su veikiančiomis konstrukcijomis padarydavo gabesni 14–15 metų vaikai.

Gamindami žaislus, vaikai geriau pažindavo savo aplinką, įvairias medžiagų savybes, lavino darbinius įgūdžius ir kūrybines galias. Namų darbo žaislų įvairovėje atsispindi individualūs gamintojo bruožai. Kartu tai vienetiniai ir autentiški žaislai. Gamindami žaislus, vaikai bendraudavo su tėvais, bendra-

amžiais, perduodavo vieni kitiems savo patirtį. Didesni vaikai žaidė kartu su mažesniais, parūpindavo jiems žaislų. Tai ugdė socialinius įgūdžius, moralines vertybes šeimoje ir kaimo bendruomenėje. Daug laiko praleisdami lauke, vaikai pasirinkdavo tokius žaislus, su kuriais daug judėdavo, rungtyniaudavo, lavindavosi fiziškai. Daugiau galimybių pasireikšti gaminant garsinius ir judančius žaislus turėjo berniukai, nes jie mokėjo elgtis su įrankiais. Namų darbo žaislai buvo jiems puiki mokykla ruošiantis savarankiškam gyvenimui. Ne veltui mokytojas B. Murinas piemenukus vadino „žaislų fabrikantais“ (Murinas 1932: 7). Tačiau šis laikotarpis vaikams būdavo neilgas. Baigę piemenauti, paugliai ir jaunimas pradėdavo dirbti suaugusiųjų darbus. Baigdavosi ir žaidimų laikotarpis, ir žaislų gaminimas.

Literatūra

- Anglickienė Laima. 2000. Vokietis lietuvių tautosakoje, *Liaudies kultūra* 2: 25–27.
- Apanavičius Romualdas. 1991. *Lietuvių liaudies muzikos instrumentai*. Vilnius: Mintis.
- Bartram Nikolaj. 1913. Igruški i igrušečnoje proizvodstvo, Železnov V. J. (red.). *Enciklopedičeskij slovar*: 1–16. Moskva: Glavnaja kontora T-va Br. A. i I. Granat i K.
- Bridgewater Allen. 1990. *The Wonderful World of Whiriligigs and Wind Machines*. Blue Ridge: TAB Books.
- Buračas Balys. 1939a. Dusetiškių kalėdos, *Žiburėlis* 23–24: 223–224.
- Buračas Balys. 1939b. Vaikų skripka, *Jaunasis ūkininkas* 11: 165.
- Buračas Balys. 1939c. Aukštaičių lumzdelis, *Žiburėlis* 9: 136–137.
- Buračas Balys. 1939d. Birbynė – piemenėlių muzika, *Žiburėlis* 11: 178.
- Buračas Balys. 1993. Kai aš mažas buvau šile ožius ganiau, Degutis A. ir kt. (red.). *Lietuvos kaimo papročiai*: 45–47. Vilnius: Mintis.
- Buračas Balys. 1998. *Kryždirbystė Lietuvoje*. Vilnius: Vilspa.
- Daukantas Simonas. 1976. *Raštai*. Vilnius: Vaga.
- Domaniewska Kazimiera. 1937. Gry i zabawy, *Ethnographica* 1: 38–52.
- Dulaitienė (Glemžaitė) Elvyra. 1958. *Kupiškėnų senovė*. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla.
- Durasov Genadij. 1986. *Kargapolskaja glinianaja igruška*. Leningrad: Chudožnik RSFSR.
- Fraser Antonia. 1966. *A History of Toys*. London: Weidenfeld and Nicolson.
- Galaunė Paulius. 1958. *Lietuvių liaudies menas*. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla.
- Gaus G. 1989. Igruški, Arutiunov S. A. (red.). *Materialnaja kultura: Svod etnografičeskich poniatij i terminov*: 57–62. Moskva: Nauka.

- Gira Liudas. 1913. Didžioji Vilniaus paroda, *Šaltinis* 48: 796.
- Gomalevskis Petras. 1982. Aplankymas seniuko dėl brolių žemaičių ir lietuvių, Korsakas K. ir kt. (red.). *Lietuvių didaktinė proza*: 206–211. Vilnius: Vaga.
- Hillier Mary. 1965. *Pageant of Toys*. New York: Taplinger Publishing Co.
- Holubovičiai Elena, Vladimiras. 1941. Gedimino kalno Vilniuje 1940 kasinėjimų pranešimas, Stakauskas I. (red.). *Lietuvos praeitis* 1: 361–726. Kaunas–Vilnius: A. Smetonos lituanistikos institutas.
- Katkus Mikalojus. 1965. *Raštai*. Vilnius: Vaga.
- Korkiakangas Pirjo. 1990. Work and Play in the Lives of Country Children's, *Ethnologia Scandinavica* 20: 85–93.
- Mašiotas Pranas. 1993. *Kai knygas draudė*. Kaunas: Šviesa.
- Merkys Vytautas. 1994. *Draudžiamosios lietuviškos spaudos kelias 1864–1904*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Murinas Bronius. 1932. Praktiški žaislai, *Ūkininko patarėjas* 5: 17.
- Norušytė Ona. 1937. *Žaidimas ir žaislas*. Kaunas: „Naujosios vaidilutės“ leidinys.
- Oršanskij Lev. 1912. Istoričeskij očerk razvitija igrušek i igrušėčnogo proizvodstva na Zapade i v Rossiji, Bartram N. (red.). *Igruška, jejio istorija i značenije*: 3–65. Moskva: Izd-vo Tov-vo I. D. Sytina.
- Pančuhova Eva. 1988. *Drevene ludove hračky*. Martin: Vydavatelstvo Osveta.
- Pietsch Richard. 1982. *Fischerleben auf der Kurischen Nehrung*. Berlin: Verlag Ulrich Camen.
- Pliuraitė Nijolė. 1989. Žaislai ir žaidimų priemonės, Merkienė R. (red.). *Lietuvos kaimo papročiai*: 16–19. Vilnius: LMA Istorijos institutas.
- Pliuraitė Nijolė. 1991. Žaislai ir kai kurios žaidimų priemonės, Ulčinskaitė D. (red.). *Dieveniškės*: 320–338. Vilnius: Mintis.
- Pliuraitė Nijolė. 1996. Apie vaikų žaislus ir pramogas, Seliukaitė I. ir kt. (red.). *Pakruojo apylinkės*: 240–260. Vilnius: Lietuvos kraštotyros draugija.
- Pliuraitė Nijolė. 1999. Vaikų žaislai XX a. pirmoje pusėje, Mačiekus V. ir kt. (red.). *Plateliai*: 428–442. Vilnius: Versmė.
- Rimantienė Rimutė. 1995. *Lietuva iki Kristaus*. Vilnius: Dailės akademijos leidykla.
- Rimkūnas Petras. 1994. *Kiemėnų kaimas*. Vilnius: Atkula.
- Sčesnulevičius Kazimieras. 1938. Kaimo piemenys ir ganymas Valkinykų apylinkėje, *Gimtasai kraštas* 3–4: 368–375.
- Tailor Eduard B. 1989. *Pervobytnaja kultūra*. Moskva: Izd-vo političeskoj literatury.
- Valančius Motiejus. 1992. *Vaikų knygelė*. Vilnius: Vyturys.
- Vasiliauskas Romanas. 1980. Darbinio auklėjimo būdai valstiečių šeimoje (XIX a. pabaigoje – XX a. pradžia), *Pedagogika* 15: 3–23.
- White Gwen. 1971. *Antique Toys and Their Background*. New York.

- Vitauskas Adomas. 1937a. Vaikų gimdymas ir auginimas Padubysio apyl., *Gimtasai kraštas* 1: 65–72.
- Vitauskas Adomas. 1937b. Vaikų auginimas Padubysio val., *Gimtasai kraštas* 2–4: 126–132.
- Vitauskas Adomas. 1938. Liaudies technika ir išmislai, *Gimtasai kraštas* 1–2: 237–245.
- Vitauskas Adomas. 1940a. Moliniai žaislai, *Gimtasai kraštas* 2: 161–162.
- Vitauskas Adomas. 1940b. Senovės piemenų muzikos instrumentai, *Gimtasai kraštas* 2: 145–146.
- Vyšniauskaitė Angelė. 1964. Šeimos buitės ir papročiai, Vyšniauskaitė A. ir kt. (red.). *Lietuvių etnografijos bruožai*: 448–465. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.

Toys in Folk Culture

Nijolė Pliuraitė

Summary

This article discusses toys made in Lithuania at the end of XIXth and beginning of XXth (till 1945) and explores the relationship between toys and the daily life of country people.

Craftsmen rarely made toys, they found the task unprofitable. The prevailing opinion of villagers was that toys were necessary only for little children, older children had to make toys themselves. At the time, child labour was more valued than their games.

The most widespread and popular handmade toys were balls, sound making toys (whistles, rattles), moving toys (tops, swivels, mills), guns (throwing and shooting), vehicles (hoops, trundles, pushcarts, scooters).

Children used to make apple-shaped balls from cow and sheep hair in the spring time. The first factory made ball from rubber and leather appeared in west and south-west part of Lithuania at the beginning of XX century.

Rattles were made from pig bladder or larynx of fowl with peas inside. Shepherds used to mould ball shaped rattles from clay with a small stone inside. The most popular toys were whistles, made from a stick of wood, feather of fowl, straw, cane or clay. Whistles were closely related with children's work and play; they could use them as a signal tool or musical toy. Their popularity may have been enhanced by a belief in the supernatural forces of sound making things.

The most ancient toys were tops, made from bone. The oldest one is known from the XIVth century. The top toys named "žvirblis" (sparrow), made from a bow with a spill, "ožiukas" (goat) made from breastbone of goose, were not widely spread but were loved by children.

Windmills were used to show wind direction, to flush birds and moles from gardens, and to decorate the homestead.

Guntoys were made to shoot small stones, arrows and bullets made from wood, peas, potatoes. Playing with guntoys children used to compete for distance, altitude or aim.

Vehicle toys were most popular in summer. Children used to roll wooden and metal hoops, trundles, drive puschcarts, scooters. There was competition to possess the best vehicle toy.

Children played with toys to relax, spend their leisure time and simply to have fun. The need to make toys by hand encouraged children to be creative, communicable, sharing.

Handmade toys were not preserved: they were simple, unstable, undecorated, and short-lived. Such toys survived until the middle of the XXth century and were replaced by factory made toys after World War II.

Gauta 2004 m. birželio mėn.